

Հայկազ ՀԱԿՈՒՋԱՆՅԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏՈՂՐԱՍԱՃՅԱՆ

(ՎԱՀԱՆ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ. 1864-1904)

Անվանի արձակագիր, հրապարակախոս, մշակութային ու քաղաքական գործիչ Կարապետ Տողրամաճյանը ծնվել է 1864թ. դեկտեմբերի 30-ին, Պոլսի մոտակայքում գտնվող Ռոդոստո քաղաքում: Մանկությունն անցել է ծննդավայրի դիմաց տարածվող Նիկիո ջրնաղ լճակի ափին. ըստ ավանդության Արիստակես Հայրապետը իր հրաշագործությունը ցույց տալու նպատակով արորով հերկեց լճի ալիքները, այդ պատճառով շրջակա հայերը «Ընտանակեսի լիճ» անունը կապրեցին: Ամռան գիշերները երագող պատանին իր ընկերներով պտտվում էր լճի պտղաբեր ափերին, եթերային ջրերի մեջ նայում աստղերի հմայիչ խաղին, հիանում լուսնի դանդաղ ընթացքով և երգում իմացած քնքուշ երգերը: Չգայուն բնավորություն ուներ և նվիրված էր բոլորին, դրա համար բռնորդ սիրում էին նրան: Բանաստեղծական հոգի ուներ, զգացմունքներն էին կառավարում մարմինը: Հայրը բարեկեցիկ տնտեսություն ուներ և որդուն խորհուրդ էր տալիս սովորել: Այդ կողմերում վատ սովորություն կար ամեն տարի, նույնիսկ տարին երկու անգամ դասատու փոխելու: Գյուղի վարժարանում թերի կրթություն ստանալուց հետո, պակասը լրացնում է ինքնաշխատությամբ, ինքնուրույն սովորեց ֆրանսերեն: Շուտով փափագը կատարվում է, ընկերների օգնությամբ տեղափոխվում է Պոլիս, քաղային վարժարանում ստանձնում ուսուցչի պաշտոն: Այստեղ զինվորագրվում է ազգային-ազատագրական շարժմանը՝ դառնալով Հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամ: Նրա նվիրվածության և անկաշառության մասին պատմում են հետևյալը. Երբ Վառնայում ման է գալիս ծակ կոշիկներով, մեկը հարցնում է.

«- Վահան, միթե՞ Դաշնակցությունը չօգնեք քեզի, քանի որ դու անոր անձնվեր և հավատարիմ զինվորն ես եղած:

-Դաշնակցության պարտականությունն է,-պատասխանում է նա,- ընկերներին վառող ու զնդակ հասցնել, ոչ թե փորեր կշտացնել, սրիկայություն է հեղափոխական ըլլալ հեղափոխության կռնակեն ապրելու համար»¹:

1896թ. հուլիսի 14-ին, Բանկ Օթոմանի դեպքերից հետո, հետապնդումներից խույս տալու համար Վ.Մանվելյանը մեկնում է Բուլղարիա, ապրում և դասավանդում Վառնայում: Մակայն հայրենիքը ձգում է նրան և 1902-ին վերադառնում է Երկիր՝ «անոր հողը ու ավերակները համբուրելու, անոր արյունոտ կուրծքի վրա իր երիտասարդ տարիները զոհաբերելու»: Ծնողներին գրած մամակով հայտնում էր, թե իբր Ամերիկա է գնում, սակայն իր հին բարեկամներին ուղարկում է մի նամակ-կտակ, ուր գրում էր.

«Խաղաղ, ինքնամփոփ կյանքը կը թողում և կերթամ հորձանքին մեջ նետվելու սիրով, ինքնաբերաբար հանձն առի ինքնզինքս ենթարկելու անորոշ, չարչարանքներով լեցուն կյանքի մը պայմաններում. պիտի կըրնա՞նամ մաքուր և հաղթական դուրս ելլել անկից, հաստատապես համոզված եմ, որ մեռնող և ապրող ընկերներու սուրբ և ազնիվ հիշատակը պիտի ուժովցնե գիս և գերծ պիտի պահե ամեն տեսակ սայթաքումներէ:

Բավական ապրեցա արդեն ինձի համար. կուզեմ ասկե ետքը ապրիլ Գործին համար և նույնիսկ մեռնիլ, բայց չէ թե ապարդյուն մահով, այլ օգտակար դառնալով:

Եթե երբեք չվերադառնամ, և դու քաջաբուն ունենաս ավելի երկար ապրելու և այցելես մեր գյուղն օր մը, սիրելիներուս, ծանոթներուս, մեր սարերուն ու ձորերուն, լճակին հաղորդե իմ վերջին բարևներս...»²:

Հայրենիքի ու զաղափարի նվիրյալը անցնում է Մասուն, ուր ծավալում է հեղափոխական գործունեություն, դրան զուգընթաց հավաքում և ուսումնասիրում է Մասնա գրույցները, դյուցազնական պատմությունները, բանահյուսությունը: Երկու տարում կուտակել էր մի ձեռագրերի մեծ սնդուկ, որը դժբախտաբար հետո ընկնում է թուրքերի ձեռքը:

¹ Կ. Տ ո ղ Ր ա մ ա ճ յ ա ն, Նշխարներ, Ֆիլիպե, 1907, էջ 14:

² Նույն տեղում, էջ 1,5:

1904 թվի Սասունի կռվի հերոսական օրերն էին: Ապրիլի 14-ին, կռվի թեժ պահին, հակառակ ընկերների հորդորներին, Մանվելյանը ճանաչեց և ընկնում՝ Անդրանիկի մոտ գնալու: Չորերի հովտում՝ Եղկարդա կամրջից քիչ հեռու, նկատվում է թշնամու կողմից և երկու ընկերների հետ միասին, անհավասար գոտեմարտում սպանվում: Ազգային գաղափարի փշուռ և արյունալից ճանապարհին նա կատարեց իր ուխտը՝ մնալով մեր ողբերգորեն հերոսական պատմության համակրելի նվիրյալը և հայ գրականության ինքնատիպ դեմքերից մեկը:

Մամուլում Կ. Տողրամաճյանը հանդես է եկել Վահան Մանվելյան կեղծանունով:

1890-ական թվականների կեսերից Կ. Տողրամաճյանը տպագրում է պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, պատկերներ՝ նվիրված գավառի կյանքին ու խնդիրներին, 1898թ. Վառնայում լույս է ընծայել «Կաղանդներ» գրքույկը, «Շավիղ» պարբերականում տպագրել «Լեռջալուսին» նորավեպը, 1907թ. Ֆիլիպետում իր երախտագետ սաների միջոցներով հրատարակվում է «Նշխարներ» ժողովածուն:

Արևմտահայ գյուղը, որքան էլ ծանր էին տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, այնուամենայնիվ, ուներ իր գյուղական անդորր կյանքը, ուրախություններն ու հոգսերը, իր ողբերգությունը, սերն ու ծիծաղը: Սա մի յուրատիպ աշխարհ է, ծանր ու հոգսաշատ, հովվերգական ու դրամատիկ, սիրելի ու անփոխարինելի: Կյանքն այնտեղ շարունակվում էր հանդարտ, առանց խոր ցնցումների, հաճախ ծուլորեն, որ կողքից նայողին թվում է անշարժ: Որոշ գրողների ձգում էր գյուղական բնանկարի գեղարվեստական վերարտադրությունը, մյուսները դրա տակ այլաբանորեն մատնանշում էին երկրի իշխանություններին, դրանց վարած հակաժողովրդական ու հատկապես հակահայկական քաղաքականությունը, երրորդները տարված էին գյուղի հովվերգական պատկերման գաղափարներով, որի մեջ հաճախ առկայծում էր սոցիալական անհավասարության միտքը և դրա բերած ողբերգությունը:

Վերջին տեսակի մի գեղեցիկ պատմվածք է Կ. Տողրամաճյանի «Հովվերգություն» ստեղծագործությունը, որ ավելի շատ հիշեցնում է գեղարվեստական-հոգեբանական էությունը. տպավորության անմիջականություն, զննումի հոգեբանական հավաստիություն, հանդարտ, բայց հուզական, մինչև հոգու խորքերը թափանցող պատում, լիրիկական տրամադրություն, որ հաղորդվում է ընթերցողին ու երկար ժամանակ չի լքում:

Հազիվ քսաներկու-քսաներեք տարեկան է գյուղի հոտաղ Մարտիկ այսպարը՝ ջլապինդ, լայն հզոր ուսերով, խիտ մազերով, արևահար դեմքով երիտասարդ, որին գյուղը վստահել է ողջ հոտը: Գյուղում նրանից շուտ միայն մայրը՝ Մարթա ապլան է արթնանում, տան մանր ու մեծ գործերն անում, ապա արթնացնում որդուն: Տնտեսում շրջելով, Մարտիկը դուրս է հանում անասունները, ստացած ուտելիքների մեծ մասը թողնում սորը և հո՛ հո՛ անելով, նախիրը քշում արոտ: Գյուղից հեռու, ծովակի մոտերքի արոտավայրը Շնագայի Անտառակ է կոչվում, իսկ նշանավոր հսկա կաղնին, որի շուքի տակ կարող են հազարավոր կովեր ու ոչխարներ մակաղել՝ Կեպե-Չնար անունով է հայտնի:

Մայիսյան մի գեղեցիկ օր, երբ շրջակա գյուղերի հովիվներն էլ այնտեղ էին, պանիրով էշների են եփում. գինին առատ էր, Մարտիկը սրինգ էր նվագում ու տխուր երգեր երգում.

Ես այս առտու եարս տեսա փեմներեին դեմ նստած էր:

Սըրմա մազերը գլխուն վրա՝ հովը թել թել կը տաներ,

Աչուկները անանկ աղվոր. հուրի մեկը կըլմաներ.

Հազարներու մեջ չը գտա ես աղվորիս նմանը:

Թուշերն ըսեք լեցուն կարմիր, վարդը քովը բան մը չէ,

Պրկունքները խեղք թոցնող՝ սանքի բացված կակաչ է,

Միրտս անոր պարզև ըրի. ալ Մարտիկ իր տերը չէ:

Հազարներու մեջ չը գտա ես աղվորիս նմանը:

«Հասկցանք բա՞ն մը ունիս, - ըսին հովիվները...»

Լույս երեսիդ հոգիս մատաղ, այ իմ աղվոր Չարուկս.

Բաղեղ մ՛ըլլամ թող պըլլվիմ երկան բոլիդ, եարուկս.

Քու կարտտեղ ալ հերիք լամ, քորցան երկու աչքունքս

Հագարներու մեջ չը գտա ես աղվորիս նրմանը:

Հովիվները զարմացած նայում էին, մինչ Մարտիկը կանչում է թմայուլ հորթին, գրկում գլուխը, նայում անմեղ աչքերին ու կրկնում անվերջ.

«Ա՛յս, Չարուկս ալ ճիշտ քեզի պես աղվոր է»:

Ինքն էլ չիմացավ ինչպես սեր կապեց գյուղի հարուստներից մեկի թմայուլիկ աղջկան: Մարթա ապլան որդու տառապանքը տեսավ, գնաց ուզելու: Եկավ դատարկաձեռն ու անպատվություն ստացած: Կտորվեց Մարտիկ ախպոր սիրտը, հոտը մատնվեց անուշադրության, դժգոհությունը շատացավ, Չարուկենց թմայուլիկ հորթը ևս մորթեցին, հոտաղին ազատեցին աշխատանքից: Մարտիկը հեռացավ ուրիշ գյուղ: Ապերախտ գյուղը իր հինգ տարվա ծառայության փոխարեն մի աղջիկը իրեն շատ համարեց: Երեք տարի է արդեն, ինչ մեկի ազարակում հովվություն է անում...

«Ամեն անգամ, երբ կը մոտենա գյուղին արոտավայրի սահմանին, անմիջապես հոտի գլուխը կը դարձունե հարավ, սակայն չի կրնար բռնել զինքը, որ կարոտակից հայացք մը չը նետե հյուսիսի գառիթափին վրա փռված գեղին, և չը կրնա զսպել ներքին հառաչ մը, որ իր միաձայն երգին վերջին հանգը կը կազմե հիմակ.

-Հո՛ւ, հո՛ւ, օֆ...»³

Սոցիալական հենքի վրա հեղինակին հաջողվում է կատարել մարդկային հոգու ներքին ծալքերի զննումներ, հերոսի անհատական դրամայի միջոցով հասնել կենդանի իրականության զգացողության ճշգրիտ արտահայտմանը: Սոցիալական սանդուղքի ստորին աստիճանին կանգնած երիտասարդները սրտի թրթիռով երազներ են հյուսում իրենց առաջին սիրո շուրջը, անգիտանալով, թե նա ավելի բարձր խավի տղայի է բաժին հասնելու: Նրանց անմեղ սերը բախվում է բիրտ իրականության գորշ պատին ու փշուր-փշուր լինում: Երկու ընկերով մեկ սեր ունեին, որը բաժին դարձավ անսեր մի երրորդի: (Հին օրերու հիշատակ, 1895):

«Այո, գրողները բախտավոր տառապողներն են, որովհետև ավելի լավ կը տառապին, որովհետև իրենց վիշտը հայտնելու համար պետք է ավելի արյունոտեն իրենց սիրտը, պետք է իրենց վերքը ավելի բրբրեն»:⁴

Ավելի հարմար բնորոշում դժվար է գտնել: Տողրամաճյանը մարդկային հասարակության մեջ տիրող սոցիալական անհավասարության երդվյալ հակառակորդ էր, երազում էր ներդաշնակ հասարակություն, ուր ազատորեն ծաղկեին լավագույն զգացմունքներն ու ցանկությունները: Այդ աններդաշնակության հետևանքը լինում է մարդու ստորացումը, նրա զգացմունքների ոտնահարումը և դրամատիկ վախճանը. «Գինին կտրած քացախը ավելի բարը կ'ըլլա,- ասում են հարուստները,- աղքատին ֆոտուլը ավելի գեշ»: Այս մտայնության հենքի վրա է կառուցված հեղինակի ինքնակենսագրական «Բողբջի աղջիկ» (Հայրենիք, 1894) վիպակը:

Այդ տարիներին շատ գրողներ կիրառում էին հայրենի բնության միթոսականացման սկզբունքը. բնության տեսարանների, երևույթների իդեալականացման մեջ փորձելով փնտրել մարդ արարածի և բնության ներքին կապը, պարզել՝ որտեղ են նրանք համաձայն և որտեղից է սկսվում խզումը նրանց միջև: Այս պահին գրողները կիրառում են հակառակ՝ ապամիթոսացման սկզբունքը: Միանգամայն իրավացի է գրականագետ Գր. Հակոբյանը, երբ այս հարցի մասին գրում է. «Միթոսականացում-ապամիթոսականացման բնագրային մասնատիպ ուղղորդվածությունը արևմտահայ նորավեպի ինքնության հաճախի դրսևորվող ընթացականությունից է»:⁵

Կ.Տողրամաճյանի «Ծովակին վրա» (Հայրենիք, 1984) նորավեպը միթոսականացում-ապամիթոսականացում ընթացականությունը դրսևորում է դիպաշարային հետաքրքիր հանգույցներում: Ծովակի միթոսացումը կատարվում է ոգևորության աննկարագրելի թափով, գրողական ներշնչվածությամբ. «Ծովակ մը ունինք մենք, որ ծովերու հետ չեն փոխեր:

Անհուն չէ ան, հեռու չի խառնվիր ամպերու հետ, ու ալիքները երբեք չեն զարփորհուն կատարով փշրիլ ափին մոտ՝ ավազները բրբրելով: Մեծամեծ նավեր իրենց առագաստները չեն ուռեցներ հոն, հսկա շոգեմավեր անոր կապույտը չեն ակոսեր կաթ-

³ «Ծաղիկ», 1895, թիվ. 11, 12, 13:

⁴ Կ. Տ ո ղ Ր ա մ ճ ե ա ն, Ն շ խ ա թ ն եր, էջ 22:

⁵ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Արևմտահայ նորավեպը, Եր., 1996, էջ 78:

նաթույր հետքերով, ու մեծակառույց տներու և ճոխ սալարանքներու խիտ շարքեր չեն նայիր անոր վրա:

Մեր ծովակիւն սահմանները՝ դալարազվարճ դաշտերով եզերված, կրնաս չափել աչքովդ, ու նոր մանրիկ ու հեզասահ ալիքները ծաղկատի կնոջ մը շրջագգեստին ծալքերուն մնան կուգան փոթովի եզերքին մոտ: Լույս անապատ մըն է ան, որուն վրա փոքրիկ նավակ մը տերևի պես կը տատանի, և հոն ուր վտակը կուգա խառնվիլ ծովակիւն՝ կը նըշմարվի ձկնորսին խոնարհ խրճիթը մոխտ սևցած»⁶: Բնության այս գողտրիկ անկյունը մոզական միջավայր է, իդեալական գոյակերպում, յուրօրինակ միթոս, ուր, սակայն, նորավեպի հերոս որք Տատիկը, որ ապաստանել էր մի որբեայրու մոտ, դաժանորեն խաբվում է նրանից, կորցնում ունեցվածքը, ամուսնանալու վերջին հույսը, կորցնում է բանականությունը, դառնում ձեռնաստու արարած, որը մի փոքր հաց է վաստակում՝ ձկնորսներին օգնելով:

Թուրքական իրականության ստվերոտ կողմերը, հայաջինջ քաղաքականությունը Տողրամանյանը պատկերում է գաղթականությանը նվիրված բազում պատմվածքներում ու պատկերներում: Այստեղ անգիջում է նրա պահվածքը, զգայացումն են պատկերները, նկարագրությունները իրականության իսկական պատճենահանումներ ասես լինեն: Նյութի խորը իմացությունը, հայրենիքի թշվառության ակնառես լինելը օգնում են գրողին՝ երևութները պատկերել առանց ավելորդ գունազարդումների, որն էլ այնպես խոր ազդեցություն է թողնում ընթերցողի վրա:

Դանուբի հեռավոր մի անկյուն է նետված Լուսիկ խաթունը, որ ընդամենը քառասուն տարեկան է, բայց նայողը կկարծի ութսունին մոտ: Ինչեր չեն անցել այս դրժբախտի գլխով: Հիմա՝ ամեն առավոտ, մտնում է եկեղեցի, ծնրադրում ու աչքերը սրբապատկերներին հառած՝ հիշում իր երջանիկ օրերը հայրենիքում. հարսնության բերկրանքը, զավակների ծնունդը, ամուսնու պանդխտությունը և մահը: Ջարդի օրերին կորցրեց բոլորին. գյուղը մոխրի վերածեցին, որդիներին ու հարսներին սրի քաշեցին, բռնաբարեցին իր աչքի առաջ, չիմացավ՝ ինչպես ողջ մնաց, ինչպես հասավ այստեղ: Ու այս քայքայված մարմինը ոչ մի բան դեռ չի կորցրել. մի հեռավոր հույս, թե տուն կգնա ու կտեսնի զոնե թոռնիկին:

Դժբախտի լացը, սակայն, դուր չի գալիս մեծահարուստ տիկիներին: Ժամկոչը, նրանց նետած գրոշները գաղթականի ափի մեջ դնելով, նրան դուրս է հանում եկեղեցուց, որ Ջատիկի ուրախ օրը տիկնանց տրամադրությունը չփչացնի (Արցունքը, «Շարժում» 1898):

«Լուսնկա գիշերով» («Շարժում», 1898) վիպակը գաղթականության, ժողովրդի գլխին պայթած աղետի, դրա ահավոր հետևանքների իրական պատկերներն է ներկայացնում: Ավարտուն անհատականություն է հերոսուհին՝ Աստղիկը, շքեղ մի կին, որի հայացքից տոչորվել են ջահելները: Նա գտել է իր սերը, փարվել նրան հավատով ու հույսով, իր ու Տիրանի, երկու զավակների մեջ կենտրոնացրել կյանքի իմաստը: Բայց կարճ եղան այդ երջանիկ վայրկյանները, փութով ցնդեցին երազի մնան:

96-ի առաջին հարձակումը իրենց գյուղի վրա ու իրենց տան վրա եղավ: Տիրանը հրացանը ձեռքին՝ խնդրում էր կնոջը, որ հեռանա, փրկի երեխաներին: Չիմացավ՝ ինչպես բազում գաղթականների հետ լեռները ելան, ինչպես էր տան շեմին գնդակահար ընկել Տիրանը: Հաջորդ օրը նրանք նայում էին այրված գյուղին, ուր տակավին շարունակվում էր նախճիրը. «Ամբոխը, դարավերջիկ հրեշներու, վագրերու բորենիներու խառնուղ այդ ազգը, գինովցած գյավուրների արյունովը, խենթացած անոնց տապկվող միսերուն հոտովը, դիվական պար մը սարքած էր կրակին շուրջը, ու անոնց սանդարամետական քրքիջին մեջ կը խեղդվեին, կը հատնեին ողջ - ողջ եփվող զոհերու սրտապատառ աղաղակները, ու ածխացող ոգևարներու խրխռոցները»⁷:

Հարձակումը մասսայական էր, գաղթականների շվարած բազմությունը չգիտեր անելիքը. դիմել կառավարության պաշտպանությանը... բայց ինչ կարիք կար «օձեն խայթվելով՝ կարիճին ապաստանիլ»: Մնում էր երկրից հեռանալը. բայց ինչպե՞ս հեռանալ հայրենիքից, ուր դարերով ապրել ու աճել է մեր ժողովուրդը, ուր ամեն մի

⁶ «Հայրենիք», 1894:

⁷ Նույն տեղում, էջ 86:

քարը արյունով է ներկված, հողը քրտինքով թրջված, ամեն անկյունը լեցուն է հիշատակներով: «Բայց ինչպե՞ս բաժնավեին անկե. հոն էին իրենց սրբարանները, հոն երգած էին, հոն աղոթած ու լացած, անոր վճիռ օդն էին ծծած, անոր զուլալ ջուրը խմած: Այս, աս երկրեն չի բաժանվելու համար ինչե՞ր էին ըրած. հանձն առած էին ամեն աշխատությունները, մարսած էին անարգանքներուն են դառը և գլուխնին ճկած էին ամեն կամքի առջև: Բայց աս բոլոր գոհողությունները չէին կրցած աս սև օրը իրենցմե հեռացնել:

Մեր ցեղը, որ գերազանցապես ազգասեր և հայրենասեր ցեղ մըն է, որ իր զգացումներուն բոլոր ուժովը, իր հոգիին բոլոր լարերովը, պլլված է իր ավանդություններուն, կապված է իր հայրենիքի սարին ու ձորին, լճակին ու գետակին, ամենածանր բուսկներուն, ամենաանտանելի պայմաններու տակ միայն կրնա հայրենիքը թողլու գաղափարը հղանալ»⁸:

Աստղիկը երկու երեխաների հետ հայտնվում է ուրիշ երկրում, կրում գաղթակահին բաժին ընկած բոլոր անարգանքները. սով, աղքատություն, անպատվություն, նույնիսկ հայրենակիցների նախատինքներ, լսյիք ակնարկներ ու առաջարկություններ, ստոր բանբասանքներ՝ իր անմեղությունը վիրավորող: Մարկոս աղայի նման անպատկառ հարուստի կեղծ հովանավորությունը հետին նպատակներ էր հետապնդում: Երեխաները սոված են. աղջիկը հիվանդ է, տանտիրուհին վճարը չմուծելու համար սպառնում է փողոց նետել: Հապա Մարկոս աղան ինչու՞ է առաջարկում իր «բարեկամությունը»: Ուրեմն աշխարհում չկա մարդկություն, խիղճ, հաշիվն է կառավարում այս աշխարհը, շահելու, օգտվելու, ուրիշներին սովորեցնելու բիրտ հաշիվը: Աստղիկը գիտեր, թե գաղթի երկար ճանապարհի գրկանքները չէին աղարտել իր գեղեցկությունը: Անքուն գիշերներին հիվանդ ու սոված երեխաների անկողնու մոտ նստած կինը հիշում է գյուղը, անցած երանելի օրերը: «Գյուղը, ուր կապրեր ինք հայրենիքին մեջ, մկրտված էր զինքը պարզապես աղվորիկը մակդիրով, և այդ մակդիրը իր ճկուն հասակին, փառփառ աչքերուն, կամ երեսին, նուռ բերանին ու ալապատրե լանջքին հետ աճած, լեցված, լայնցած ու կատարելագործված էր»⁹:

Ջրկանքը, կարիքը, երեխաների առողջական վիճակը սպառնալի վիճակ են ստեղծում և այլևս ելք չգտնելով՝ Աստղիկը հանձնվում է Մարկոս աղայի «խնամակալությանը», մի կերպ փրկում զավակների կյանքը: Մակայն դա շատ կարճ է տևում: Ներսում գլուխ էր բարձրացնում իր մաքուր և, սակայն, մորթված սերը, իր իղեալական և, սակայն, ցեխի մեջ նետված սերը. Տիրանի խռոված հայացքը հետապնդում է նրան, նույնիսկ սեփական Ես-ը դատապարտության խոսքեր է շարտում երեսին:

Աստղիկի ոգորումները առավել խտացնելու համար գրողը ստեղծում է խենթի կերպարը: Մա իրականում չափազանց խենթ ու բարեպաշտ անձնավորություն է, որին հպարտությունը ոչ մի գնով չզիջելու համար այստեղ խենթ հռչակեցին: Մարկոս աղայի մոտ Աստղիկին առաջնորդելիս շատ հետաքրքիր գրույց է տեղի ունենում խենթի ու Աստղիկի միջև: Մա աշխարհի անհրաժեշտ դրվածքի, մարդկանց դաժանության, սոցիալական անհավասարության և ընդհանրապես մարդու զագրելի էության մի տիպիկ քննադատություն է.

«- Ինչու՞ թողուցիք ձեր երկիրը, ինչու՞ հոս եկաք, հոն թուրք ու քուրդ կար չէ՛, որոնք ձեր պատիվը կը գողնային, և ձեր ունեցածը կը հափշտակեին, բայց հո՛ւս, հոս ինչ կընեն:

-Նայե՛, որչափ մեծ է աշխարհքը. քսան տարի է , որ անոր մեկ ծայրեն մյուսը քալած են ու կը քալեն. ամեն տեղ ամբոխն է, որ քրտինք, արցունք ու արյուն կը թափե, ամենն քաղաքակիրթ ու լուսավորված սեպված երկրեն մինչև հետին վայրենի, մոռացված անկյունը. մարդը միշտ չար, եսասեր ու անգութ գտած են:

Մի կարծեր, թե միայն մեր հայրենիքին մեջն է, որ անիրավություն կը տիրե, գոհերը միմակ մենք չենք, ապականությունը ամեն տեղ է, աշխարք ողջ հիվանդ է, ահագին փտախտ մը անոր ընդերքը կը հատցնե, անհրաժեշտ է հիմեն վերանորոգել զանի, պետք է խոշոր անդամահատություններ կատարվեն անոր վրա:

⁸ «Հայրենիք», 1894, էջ 92:

⁹ Նույն տեղում, էջ 81:

-Տե՛ս, մորուքս ու խելքս ճերմկեցան՝ կատարված անիրավությունները տեսնելով: Ուր որ ալ գացի, միշտ գտա մեծկակ ամբոխ մը, որ կը չարչրկվեր, կը զրկվեր քանի մը խելացիներուն հաճույքին ու հանգստութեանը համար :

Բայց այս շատ երկար չի կրնար տևել. չարչրկող, տանջվող ժողովուրդը հիմակ իրավ բան մը չի գգար, և ընդհակառակը կը քարկոծե, կը հալածե զինքը՝ գիտակցութեան առաջնորդող մարդիկը, բայց օր մը պիտի գա», և շատ հեռու չէ աս օրը, որ պիտի շատանան ինձի պէս խենթերը, և ան ատեն կռիվը պիտի սկսի»¹⁰:

Խենթը ինքը հեղափոխական գործիչն է՝ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսը. նրա բերանով խոսում է զրկված մարդկությունը, թալանված պատիվը, բռնաբարված խիղճը, բանտված ազատությունը: Հարուստները ապրում են խելացիների փողոցում, ուր հրացանավորներ չկան, չկան դաժան, սպառնացող դեմքեր, այլ բարձր շենքեր, բարեկեցիկ ընտանիքներ, շքեղություն, սակայն մարդն այստեղ ավելի է վտանգված, քան մութ լեռներում, անդունդն այստեղ ավելի է խոր ու անտակ, ուր ընկնողը այլևս ազատում չունի:

Աստղիկի պատիվը արատավորված է, Մարկոս աղան վայրենի մոլուցքով ծծում է նրա աղվորիկ հմայքաշատ մարմինը: Աստղիկը մատնված է հոգեկան անասելի տառապանքների, որոնք, ի վերջո, նրան հասցնում են խելագարության: Նրան ուղարկում են Պոլիս՝ Ազգային հիվանդանոց, որդուն՝ որբանոց, իսկ աղջիկը մեռնում է տարափոխիկ հիվանդությունից: Միայն Մարկոս աղայի հետ ոչինչ չի պատահում. նա բարերարության դիմակը հագած՝ շարունակում է իր վավաշոտ որսը. նրա լարված որոգայթն են շարունակվում ընկնել մանկահասակ չքմաղ հայուհիներ:

Ահա թե ինչ երեսներ ունի հայ գաղթականությունը, ինչ խորը ծայքեր...

Եթե այս վիպակում հեղինակը անխուսափելի կործանման է առաջնորդում հերոսներին, որովհետև այլ ելք չունի հայ գաղթականը, նա դեպքերի հորձանուտը նետված տաշեղի նման զարկվում է արեւելի՝ փրկություն որոնելու և, սակայն, չի գտնում: Կյանքի ու մարդկանց դաժանությունը կործանում է այդ խլակներին:

«Լուսնկա գիշերով» («Շարժում», 1898) պատմվածքում հազիվ քսաներեք տարեկան Միսակը, որ ջարդերից մազապուրծ՝ հայտնվել էր օտարության մեջ, զրկված ունեցվածքից, հարազատներից, հիմա էլ ստացել է նշանածի՝ Աննայի հուսահատական նամակը, ուր հայտնվում է, թե իրեն բռնի նշանել են, շուտով հարսանիքն է: Ժայռերի կատարից ծովի ալիքներին է նայում հուսահատ տղան և անդարձ որոշում ընդունում՝ նետվել փրփրահույզ ալիքների մեջ, ազատվել այս կյանք կոչվող մղձավանջից: Մահը իրենն էր, բաց էր անդունդը և սակայն...

...Ինչու՞ է ինքը թշվառ, ինչու՞ մյուսները երջանիկ են ու զվարթ: Ինչ էր արել ինքը, եթե ոչ միայն կատարել ճակատագրի քմայքները, դարձել իրադարձությունների գերին: Աննան տառապում է, նրա հետ տմարդի են վարվում, իսկ ինքը մտածում է սեփական մարմինը այս տառապանքից ազատելու մասին: Ով պետք է պատժի իրենց չարիք հասցնողներին, ով պետք է անմեղների արյան վրեժը լուծի, մի՞թե մահը վախկոտի ելք չէ, մեռնել ամեն ակնթարթ կարելի է, դժվարը արժանապատիվ ապրելն է: Այս անգամ ծնվում է աներեր որոշումը. գնալ հայրենիք, միանալ իր ընկերներին, որոնք հայոց լեռներում, զենքը ձեռքերին, կռվում են ազատության համար: «Ու այս վերջնական համոզումին մեջ անխախտ ոտքի ելավ, ուղղեց իր ճկած իրանը, ալ աչքին մեջ արցունք չկար, վրեժի գաղափարին կատարի ցուլը՝ միայն»¹¹:

Կ. Տողրամաճյանի փնտրտուքները այնուհետև նրան տանում են զուտ կենցաղային երևույթների պատկերման ճանապարհով, մերթ հին հեթանոսական աստվածների ոգեկոչման, ուժի, ազատության ու գեղեցիկի պաշտամունքի վեհացմանը, ընկնում է պատմության մանվածապատ ուղիները, զբաղվում անցած փառքերի որոնումներով, ստեղծում սիմվոլիստական կերպարներ, արձաններ, ազատության մարտիկներ, մարդկության փրկիչ Միրարիներ և հանգում մի աներեր եզրակացության. «ուս է պետք սեփական անմահությունը, եթե չես կարող ձեռք մեկնել ընկածին ու բարձրացնել թշվառին, եթե չես կարող բռնել ոճրագործի ձեռքը և կանգնեցնել համատարած ար-

¹⁰ «Հայրենիք», 1894, էջ 114:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 77:

յան գետերը: Հազար անգամ գերադասելի է մահը անպատիվ, անազատ կյանքից: Այս տեսակետից մի ինքնատիպ բողոք, սարկազմով լեցուն մի ելույթ, անողոք քննադատություն է պարունակում Տողրամաճյանի «Աղոթք» բանաստեղծությունը, ուր յուրատեսակ վեճի մեջ է մտնում աստծու հետ, բերում մեր ժողովրդի հավատարմության, կրոնասիրության, աստծուն երկրպագելու, վանքեր ու եկեղեցիներ կառուցելու, գրականություն ու արվեստ ստեղծելու, առաքինի վարքի բազում օրինակներ: Բայց աստված տեսնում է այս ամենը ու չի տեսնում: Մենք աղոթքներով նրա օգնությունն ենք հայցում, նրա փրկարար աջին ապավինում, իսկ նա մոռացել է մեզ, թողել ոճրագործի քմայքներին.

*«Չէ, Տե՛ր, չէ, մոռցար ալ մեզի իրավ,
Դարձուցիր մեզմե երեսդ անդին.
Ու թող տվիր, որ թուրքը անիրավ
Մեր արյունին մեջ լվա գերանդին»¹²*

Եթե այս պարկեշտ, խաղաղասեր, աստվածավախ ժողովուրդը իր հողի վրա մարդուն վայել կյանքով չի կարող ապրել, ապա էլ որն է աստծուն երկրպագելու, նրան խաչքար ու մատյան ձուլելու իմաստը մոռացկոտ է աստված կամ՝ կույր...

Կարապետ Տողրամաճյանը գրական-մանկավարժական գործունեությունը հաջողությամբ զուգակցել է կրքոտ հրապարակախոսությանը: Նրա հրապարակախոսական գործունեությունը կարելի է բաժանել երեք ոլորտների.

Ա.- Հեղափոխական-ազգային հարցեր

Բ.- Կրթական-առաջադիմական

Գ.- Գրախոսական:

«Նոր բան գիտե՞ք» հոդվածում Մանվելյանը սքափության կոչ է անում ազգի դատարկամիտ երագողներին, որոնք քնից ելնելով՝ նոր թերթ են ստեղծում, փրփուրը բերաններին՝ անհամ ճառեր են արտասանում, մոռացած իրական կացությունը՝ ընկել են անմիտ երագների գիրկը, մեղադրում են հայ հեղափոխականներին, թե նրանք են ջարդերի ու հալածանքների պատճառը: Առաջարկում է սքափվել և ջուր չցնել թուրքի ջրաղացին, ճառի փոխարեն գործ անել, խրատվել պատմության դասերից: Այս և այլ հոդվածներում անողոք քննադատության է ենթարկում թուլամորթ հոգևորական գործիչներին, որոնք իրենց աթոռը չկորցնելու համար ստրկական համակերպությամբ տանում են ժողովրդին հասցրած անարգանքները, փոխանակ հոտի շահերի պաշտպաններ լինեն:

«Հոգիների տուրևառ» (Շարժում, թիվ 99) հոդվածում իր բողոքի ձայնն է հնչեցնում կրոնական զանազան աղանդների ծավալած անարգել գործունեության դեմ: Հայտնի է, թե ազգերը, երբ հայտնվում են քաղաքական ծանր կացության առաջ, արտասահմանից սկսվում են աղանդավորական հարձակումներ, մարդորություն: Իսկ պատրիարքարանը և ազգային ժողովը չեն տեսնում այս ահավոր վտանգը, չեն պատկերացնում դրա հետևանքների ծանրությունը.

«Հերիք չէ, որ թուրք հասարակությունը՝ իր ճնշող, սպանող ուղղությունով, հայը իր հայրենիքի մեջ անտանելի պայմաններու կենթարկե, հերիք չէ, որ քյուրտն ու չերքեզը հայտնի կամ գաղտնի կանապատվեն, կը շարչրկեն անպաշտպան հայությունը, ու ահա անոնց վրա կավելանան այն խարդախ առաքյալները, որոնք Հռովմեն դրկված, ոչինչ առավելություն չունենալով մեզ հալածող այլակրոններեն՝ իրենց ծուղակները կը լարեն, ուռկանները կը մետեն ամբողջացնելու համար բռնապետության և բարբարոսության սկսած հայաջինջ գործը»¹³, - գրում է Տողրամաճյանը:

Ամեն անգամ, երբ հայը զենքը ձեռքին մետվում է ազատագրական կռվի, աչքը հառում եվրոպական երկրներին՝ օգնության հույսով, նրանց կողմից սկսվում է այս անարգ սակարկությունը, որ միշտ, խախտելով կրոնի ազատության միջազգային օրենքները, մեզ մոտ հասցնում են ծայրահեղությունների: Մենք միշտ աչքներս Եվրոպային ենք հառել, օգնություն հայցել: Այս սին պատրանքները ցրելու էր կոչված Տողրամաճյանի «Իճնչ պիտի ընե արտասահմանը» (Շարժում, թիվ 136) հոդվածը, ուր հան-

¹² «Հայրենիք», 1894, էջ 151:

¹³ Նույն տեղում, էջ 155:

գամանորեն քննության է առնում նրա կատարած դրական ու բացասական գործողությունները: Արձակելով թուրքերի ձեռքերը, ոճրագործության լայն ասպարեզ դարձնելով երկիրը՝ փոքրիկ օգնություններ է կազմակերպում՝ կեղծ արցունքներ աչքերին, առանց փորձելու դատապարտել ազգասպանությունն ու ոճիրները: Ժողովներ, միտինգներ, մի քանի ազնիվ մարդկանց ելույթներ և վերջ: Իսկ արտասահմանի հայությունը ի՞նչ է աճում: Վերջապես պիտի սրբագրել մեր սխալները, հույսներս մեզ վրա դնել:

«Հասկանալով, որ մինչև հիմա սխալ ուղղություն մը բռնած էինք, քաջությունը պիտի ունենա՞նք սրբագրելու այդ սխալը, ուռքի տակ տալու բոլոր վայրերան բուերը, անամոք գնչուները, և մեր բոլոր ուժովը փաթովիլ այն գաղափարին, որ զենքը կը քարոզե. քանի որ առանց ատոր խաղաղասերներն ալ մեր ձայնը չեն լսեր:

«Հայրենիքը մեզի կը նայի:

Ի՞նչ պիտի ընե արտասահմանը»¹⁴:

Սեկ այլ՝ «Ինչ ընեն»(Շարժում, թիվ 250) հողվածում հեղինակը հարցադրումներով կարծես ամրապնդում է զենքին փարելու, սեփական տունը, ինչքը, անձը և պատիվը կռվով պաշտպանելու գաղափարը. ի՞նչ պիտի անի տղամարդը, երբ տեսնում է, որ թուրքը մտնում է իր տուն՝ կնոջն ու աղջկան պղծելու, ի՞նչ պիտի անի հայ այրին, երբ ամուսնուն սպանողը հիմա գալիս է իր պատիվը սևացնելու, ինչ պիտանի գյուղացին, երբ տեսնում է հարևան գյուղը բոցերի մեջ և այսպես շարունակ: Հետևում է հռետորական հարցը. «Ըսեք ձեր բարձր հանճարով և հեռատես մտքով, թե հայրենիքի մեջ տապկվող, չարչարվող, անարգվող, պղծվող այս հայերը ի՞նչ ընեն»¹⁵:

«Արյունոտ հորեյան» (Շարժում, թիվ 253) հողվածը մի ջախջախիչ ելույթ է՝ ուղղված Արյունոտ Սուրբանի արյունոտ հորեյանին: Մարդիկ գտնվեցին, ովքեր թերթերի ճակատները զարդարեցին պնակալեզի իրենց բաղաջանքներով, սակայն թող հիշեին, թե ինչ ճանապարհ է անցել այս սուրբանը: Ոչնչացնող, սպանիչ քննադատության ենթարկելով անմարդկային այդ ճիվաղի արարքները՝ նա գրում է.

«Կանչեցեք Պղոտունի արքունիքին ամբողջ սևագույն դահճապետները, տվե՛ք անոնց ձեռքը պուկարներու մորթերե շինված թմբուկներ, սերպերու ոսկորներե շինված փողեր, հելլենուհիներու մազերե պատրաստված սազեր, ժողվեցեք հայ մանուկները, անտեր անտիրական որբերը, ցցեցե՛ք Ելլտրզի չորս կողմը և վառեցե՛ք անոնց գլուխները, թող այդ մատղաշ խարույկներու լույսը իր ցուլերը փռե այդ հրեշային տոնին վրա: Օշարակի տեղ վազցուցեք մարդու արյուն, թող բոլոր շատրվանները արցունք ցայտեցնեն, հեծող, հեծկլտող հայատակներու արցունքը:

Ելլտրզի բացաստանը ծածկեցե՛ք անհամար նահատակներու գերեզմաներեն քաղված ծաղիկներով, մեջտեղը բարձրացուցե՛ք հսկա բուրգ մը գանկերով, և որուն գագաթը թող բազմի ինքը՝ Համիտ՝ իժերով հյուսված, ու անոր շուրջը եվրոպական քաղաքակիրթ մարդկության ներկայացուցիչները, ձեռք ձեռքի տված, թող պարեն դժոխսային, դիվային պար մը, արժանապես տոնելու համար ստ կարմիր հարսնիքը, ստ արյունոտ հորեյանը»¹⁶:

Շատ լայն է Տողրամաճյան հրապարակագրի գործունեության ոլորտը. կրթական գործ, լուսավորչական աշխատանք, մամուլի ընդարձակում, ազգապահպանության ձեռնարկումներ, արտասահմանի հայ գաղութների օրվա և սպազայի խնդիրներ և այլն, որոնց մեջ միշտ նշմարվում է զգաստ ու զգայուն մտավորականը, երդվյալ հայն ու հայրենասերը՝ գործով, գրչով ու անձնագոհության սեփական օրինակով:

Ազգային-քաղաքական գործընթացից հրապարակախոսը անընդունելի է համարում դուրս թողնել հայ կնոջ խնդիրը: Մա արդեն 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին ամենահասունացած, հրատապ լուծումներ պահանջող խընդիր էր, որին անդրադարձան այդ շրջանի տասնյակ գործիչներ, կին գրողներ:

1900 թվականին Ֆիլիպեի Ազգային վարժարանում կարդացած դասախոսության մեջ (հրատարակվել է Ռազմիկ շաբաթաթերթում, թիվ 92-94) հռետորը խոսքն սկսում է Մանթեկացայի հետևյալ մտքի մեջբերումով. «Ազգի բարոյական և քաղաքա-

¹⁴ «Հայրենիք», 1894, էջ 160:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 164:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 166:

կրթական զարգացման աստիճանը ամենից ճիշտ և ամենից ուղիղ չափը կարող է լինել այն տեղը, որ այդ ազգը հատկացրել է կնոջը»:

Մանվելյանը իր դասախոսությունը սկսում է հետևյալ մտքով.

«Ազգի մը բարոյական վերակազմության և ազատագրության գործը այնքան արագ ու այնքան բնական կերպով կը կատարվի, որքան այդ ազգի մեջ արական ու իգական գիտակից ուժերը համընթաց ու ձեռք ձեռքի տված կը գործեն»¹⁷:

Բանախոսը այստեղ կարևորում է մի հանգամանք. այն է՝ թե կինը և թե տղամարդը, նախ, իրենք պիտի հասկանան հասարակական կյանքում իրենց վերապահված դերի կարևորությունը, գործունեության դաշտն ու պարտականությունները: Այդ ատումով նա գոհունակությամբ արձանագրում է դարի վերջերին այս ոլորտում եղած հաջողությունները:

Այս մի երկար պատմական ակնարկ է անում՝ հիշելով անցած դարերի իրադարձություններում կնոջ կատարած պատմական դերը: Անդրադառնալով իր ժամանակին՝ նա երախտիքի խոսքեր է ասում հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերած հայտնիներին, Չեյթունի ու Վանի կանանց, Մասունցի Շաքեին, Աղբյուր Մերոբի կնոջը՝ Մոսեին, Վազգենի քույր Չարուհուն և շատ ուրիշների, արտերկրի կանանց միություններին, Պոլսի հայ վարժուհիներին և կանանց կազմակերպություններին: Կարևոր այս գործին խանգարում են այն ապագային ընտանիքները, որոնք փոխանակ ազգային դպրոց տալու իրենց աղջիկներին, կամավոր հանձնում են օտար միսիոներուհիների ձեռքը՝ դարձնելով նրանց աշխարհաքաղաքացի, որոնք ընդմիշտ կորցնում են ազգային պատկանելությունը: Հարկավոր է իրարից զատել անձնական շահն ու հասարակական շահը և կարողանալ անձնականը գոհել հասարակականին, անձը՝ հայրենիքին, եթե հարկը պահանջի: Կրթված կինը արդեն ազատ է, արդեն հայրենասեր է, արդեն ազգային մտածողություն ունի և հայրենիքի համար իր ուժը չի խնայի:

Ռ՞վ պիտի իր զավակներին տա ազգային-հայրենասիրական վեհ դաստիարակություն, եթե ոչ հայ կինը.

«Եվ այս մեծ ճշմարիտ հայրենասիրությամբ միայն է, որ կարող պիտի ըլլանք ընթրնելու մեր ավերակ Հայրենիքի պահանջը, մեր չարչրվող եղբայրների ցավը և մեր կռվող եղբայրներու կռիւ և մեր անթիվ նահատակներու վրեժը լուծելով՝ հասնելու հայկական միակ նպատակը, որ է անկախ ու ազատ կյանքի մը տիրացումը՝ սեփական Հայրենիքի մը մեջ»¹⁸:

ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРНО–ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРАПЕТА ТОГРАМАДЖЯНА (ВААН МАНВЕЛЯН. 1864–1904)

____ Резюме ____

____ А. Акопджанян ____

Карапет Тограмаджян (1864-1904) -известный западноармянский писатель, публицист и культурный деятель, чья жизнь оборвалась в 1904 году в горах Сасуна. Был активным участником национально-освободительной борьбы, сторонником партии Дашнакцутюн, поэтому долгое время оставался в тени, не были оценены его произведения.

Литературно-педагогическую деятельность с успехом совмещал со страстной публицистикой. Он выступал против смирения, яростно критиковал весправие женщин-армянок, находил пути просвещения женщин, восстановления их прав.

Данная статья является первым опытом оценки литературного наследства писателя-публициста, что вызовет интерес к его личности и творчеству.

¹⁷ «Ռազմիկ», 1900, քիվ 92:

¹⁸ Նույն տեղում: